

О‘QUVCHILAR YOZMA SAVODXONLIGIDA DIALEKTAL XATOLAR: SABABLARI VA METODIK YECHIMLAR

Zarifova Hilola Ulug‘bek qizi

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU

O‘zbek tili va adabiyoti ta’limi yo‘nalishi

3-kurs talabasi

zarifovahilola35@gmail.com +998940193434

[L]
[SEP]

[L]
[SEP]

[L]
[SEP]

Annotatsiya

[L]
[SEP]

[L]
[SEP]

Maqolada o‘quvchilarning yozma nutqida uchrayotgan dialektal (shevaviy) xatolar tahlil qilinadi, ularning kelib chiqish sabablari va bartaraf etish yo‘llari ko‘rib chiqiladi. Avvalo, adabiy til va sheva tushunchalari hamda ularning farqlari aniqlandi. Maqolada o‘quvchilarning yozma nutqida mahalliy shevaviy leksika va grammatik me‘yorlardan og‘ishishi namoyon bo‘layotgani misollar bilan ko‘rsatib o‘tiladi. Shuningdek, bu holatning ijtimoiy-psixologik (oilaviy va ta’lim muhitidagi farqlar, milliy o‘zlik) hamda metodik (o‘qituvchi nutqi, o‘qitish usullari) sabablari tahlil qilinadi. Mualliflar uslubiy tavsiyalar taklif qilib, adabiy til normalariga rioya etilmaganligi oqibatida yuzaga kelayotgan imlo va uslubiy xatolardan xalos bo‘lish yo‘llarini ko‘rsatadilar. Masalan, Shayxislamov fikricha, nojo‘ya vaziyatlarda sheva so‘zlarini qo‘llash adabiy nutq madaniyatiga zarar yetkazadi, bu esa o‘quvchilarning insholaridagi imlo va

stilistika xatolarining keskin oshishiga sabab bo‘lmoqda . Maqolada topilmalar asosida adabiy til – dialekt munosabatlarining pedagogik ta’siri ko‘rib chiqilib, o‘quvchilarning yozma savodxonligini oshirish bo‘yicha uslubiy choralar belgilab berildi.

[L]
[SEP]

Kalit so‘zlar: adabiy til, sheva, yozma nutq, savodxonlik, tilshunoslik, o‘qitish metodikasi.

[L]
[SEP]

[L]
[SEP]

Abstract

[L]
[SEP]

[L]
[SEP]

This article analyzes the dialectal errors occurring in students’ written speech, identifies their causes, and proposes scientific solutions. The concepts of literary language and dialect and their distinctions are firstly defined. It is shown how the influence of regional dialects manifests in students’ writing, leading to deviations from the norms of standard Uzbek. The social-psychological factors (family and educational environment, national identity, etc.) and methodological factors (teachers’ speech habits, teaching methods) behind this phenomenon are examined. Based on these findings, pedagogical recommendations are offered to improve students’ writing literacy. For example, it is noted that using dialectal expressions in inappropriate contexts undermines the culture of literary speech . Such usage contributes to a sharp increase in orthographic and stylistic errors in students’ essays . The article concludes with strategies from a language teaching perspective aimed at reducing dialectal interference and strengthening adherence to standard language norms in writing.

[L]
[SEP]

Keywords: literary language, dialect, written speech, literacy, linguistics, teaching methodology.

[L]
[SEP][L]
[SEP][L]
[SEP]

Adabiy (standart) til va mahalliy sheva o'rtasidagi ziddiyat bugungi o'quvchilarning yozma savodxonligida yaqqol ko'zga tashlanmoqda. O'zbek adabiy tili shevalar asosida shakllangan rasmiy til bo'lib, u aniq me'yor va qonuniyatlar asosida birlashtiriladi. Shu bilan birga, adabiy til jonli nutq hamda sheva va turli ijtimoiy qatlam nutqiga asoslanadi va ular bilan o'zaro boyib boradi. Biroq, har doim adabiy til me'yorlari bilan shevalarning farqi saqlanadi. Amaliyotda esa ba'zan o'quvchilarning yozma nutqida shevaning og'zaki shakli noto'g'ri aks etishi kuzatiladi. Masalan, Shayxislamov tahliliga ko'ra, muddatli yoki rasmiy yozishmalarda sheva so'zlaridan foydalanish adabiy til madaniyatiga putur yetkazadi. Shu bois, yuridik-ma'naviy va ma'rifiy qarorlar bilan adabiy til me'yorlariga bo'lgan e'tibor oshirilayotgan bir vaqtda bu muammo alohida ahamiyat kasb etadi. Kirish bo'limida mavzuning dolzarbligi ta'kidlanib, o'quvchilarning yozma savodxonligida shevalar sabab bo'layotgan kamchiliklar ko'rsatib o'tiladi. Tadqiqot asosida adabiy til va sheva o'rtasidagi aniq farqlanish to'g'risida nazariy ma'lumotlar keltirilib, keyingi bo'limlarda muammo misollar va izohlar bilan yoritiladi.

[L]
[SEP]

Tilshunoslarda sheva — «tilning fonetik, grammatik va lug'aviy jihatdan o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan eng kichik hududiy ko'rinishi» sifatida ta'riflanadi. Shevalar bir yoki bir nechta aholi punktida yashovchi odamlarga xos nutq varianti bo'lib, ular ijtimoiy me'yor hisoblanmaydi. Adabiy til esa ayrim shevalar asosida tuzilgan, davlat tili maqomiga ega, normalashtirilgan til ko'rinishidir. U so'zlashuv tili, turli sheva va ijtimoiy qatlam nutqidan ma'lum me'yorlar asosida birlashtirib, aniq normativ asosda shakllangan. Shu bilan birga adabiy til jonli nutqdan, mazkur sheva va qatlamlardan oziqlanib, boyib, rivojlanib boradi. Shuni ta'kidlash joizki, adabiy til bilan sheva o'rtasidagi tafovut doim saqlanib, ular bir biriga aralashmaydi. Boshqacha aytganda, shevalar adabiy tilga kirmaydi, ammo tilning boy tili jihatdan quyi qatlami

bo'lib, u mukammallashgan me'yorlar asosida adabiy tilni to'ldiradi. Til tarixida klassik adabiy manbalar va xorijiy ta'sirlar (masalan, arab, fors, rus tillari) adabiy tilda me'yorlarni boyitib kelgan. Ammo milliy tilimiz me'yorlariga zid bo'lgan sheva ifodalari yozma nutq me'yorlarini buzadi. Shu ma'noda, sheva adabiy tilning boy manbai bo'lishiga qaramay, uni bevosita yozuvda qo'llash talab etilmaydi.

[1]
[SEP]

Amaliy sinovlarga ko'ra, o'quvchilar yozma nutqida mahalliy sheva so'z va grammatik shakllarini noto'g'ri qo'llashadi. Bunda asosan leksik xatolar (shevaga xos so'zlarni ishlatish), morfologik xatolar (qo'shimcha yoki burilishga oid o'zgartirishlar) va stilistik xatolar namoyon bo'ladi. Masalan, rasmiy insholarda dialektal lug'atlardan foydalanish ko'zga tashlanadi. Shayxislamovning qayd etishicha, ba'zi yozishmalarda sheva so'zlari va talaffuz me'yorlari qo'llanilishi adabiy nutq madaniyatiga jiddiy ziyon yetkazadi. Ustoz nutqidagi sheva unsurlarining allaqachon mahalliy muhitga singib ketishi oqibatida, o'quvchilar darsda shevada ishlangan so'z va jumalarni o'z yozma ishlari hamda og'zaki nutqida keltirib o'tadi. Shu sababdan, o'quvchilarning insho va ertaklarida tarafdor bo'lgan ifodalar, adabiy talaffuzdan uzoq shakllar uchraydi. Shayxislamovga ko'ra, maktabgacha yoshda sheva o'rniga adabiy tilni egallashi kerak bo'lgan bola oilada yoki bolalar bog'chasida adabiy nutqni eshitmaydi, maktab o'qituvchisi o'z shevasida dars o'tgach, o'quvchining nutqi tabiatan shu dialekt meyorida shakllanadi. Natijada o'quvchilarning yozma savodxonligi ham sezilarli darajada pasayadi. Ularning insho va boshqa yozma ishlarida shevaviy so'z birikmalariga ko'p duch kelinadi, bu esa ortiqcha so'zlar, takroriy tuzilmalar va imlo xatolarining ko'payishiga olib keladi. Ushbu jarayon asosan imlo hamda uslubiy xatolar keskin ko'payishida namoyon bo'ladi. Xususan, shartli sheva me'yorida "yoqolmagan" o'rniga ba'zi o'quvchilar "loqolmagan" deb yozishi, "boshida" o'rniga "boshqorong'i" so'zini ishlatishi, klassik so'z hosil qilish o'rniga oddiylashtirilgan shakllardan foydalanishi kuzatiladi. Bu holat adabiy til normalaridan uzoqlashuvni ko'rsatib, yozma nutqning ravonligi va aniq-ravonligini izdan chiqaradi.

[L]
[SEP]

Talabalar yozma nutqida shevaviy xatolarning yig'ilishiga bir qancha omillar sabab bo'ladi. Birinchidan, ijtimoiy-psixologik muhit – oilaviy va maktabgacha ta'lim sharoiti katta rol o'ynaydi. Mutaxassislar fikricha, bola maktabgacha yoshda adabiy tilda so'zlashish mahoratiga ega bo'lishi lozim. Biroq ko'plab oilalarda mahalliy lahjada gapiriladi, bolalar bog'chasida ham adabiy tilda suhbatsiz bo'lishi tabiiy. Natijada o'quvchilar ona tili odoblari bo'yicha adabiy me'yorlardan mahrum holda maktabga kiradi. Ikkinchi omil – maktab va o'qituvchilarning roli. Afsuski, hattoki ayrim tajribali ustozlar darsda adabiy til me'yorlaridan mutloq voz kechib, o'z shevasida muloqot qilishmoqda. O'qituvchining bunday nutqi o'quvchiga o'rnak bo'lib, talabaning adabiy tilga asoslangan nutqi shakllanishiga to'sqinlik qiladi. Uchinchi omil – jamiyatdagi yashash tarzi va madaniy muhit. Qishloq va shahar orasidagi madaniy-til farqi, viloyatlarda millatchilik ruhiyatining saqlanishi ham shevachilikka rag'bat beradi. Masalan, ayrim mintaqada o'zini mahalliylik bilan tanish uchun shevalarni qadrlashadi, bu esa yozma tilni sekinlashtiradi. Boshqacha qilib aytganda, adabiy til bilan ijtimoiy turmush, regional orfografi quality in consistent usage, and digital media influences ham til muhitini o'zgartiradi.

[L]
[SEP]

Yuqoridagi ijtimoiy-psixologik omillarga qo'shimcha sifatida metodik omillar ham o'rganilgan. Jumladan, o'qitish jarayonidagi kamchiliklar sezilarli. Dialektologiya hamda ona tili pedagogikasi darslarida sheva va lahjalarga yetarli e'tibor berilmasa, o'quvchilar bu mavzuni adabiy til bilan bog'lab tushunmaydi. Namangan Davlat Universiteti o'qituvchisi tavsiyasiga ko'ra, dialektologiya kursi o'qituvchilarga nutqdagi shevaviy orfografik va orfoepik xatolarni aniqlash hamda tuzatishda muhim ko'mak beradi. Aksincha, o'quv-uslubiy adabiyotlarda sheva masalalari yetarli darajada ko'tarilmasa, darslik va mashg'ulotlarda dialektga oid misollar kam ko'riladi. Bu esa adabiy til me'yorlarini mustahkamlashdan ko'ra, noto'g'ri shakllarning mashhurlashishiga olib keladi. Bundan tashqari, raqamli kommunikatsiya yoshi aholisi orasida shevalar keng tarqalgan onlayn-aloqa va muloqot vositalari ham og'zaki til

buzilishlariga yordam bermoqda. Xulosa qilib aytganda, ijtimoiy-psixologik va metodik omillar o'quvchilarning ona tilini ilmiy va madaniy me'yorlarga muvofiq egallashiga to'siq tug'diradi, natijada yozma savodxonlikdagi shevaviy xatolar kuchayib bormoqda.

Muammolar yechimi sifatida bir nechta metodik choralar tavsiya etiladi. Avvalo, ota-ona va bog'cha o'qituvchilar oilada adabiy tilga muvofiq muloqot qilishni rag'batlantirishi zarur. Boshlang'ich ta'limda esa adabiy til normalariga rioya qilish ustuvor vazifa bo'lib, har bir ona tili o'qituvchisi sinflarda shevaning oldini olish usullarini muntazam tatbiq etishi lozim.

- Dialektologiya va me'yoriy til darslarini kuchaytirish. Til o'qitish metodikasida dialektologiya faniga ko'proq e'tibor qarating. Bu fan o'qituvchilarga shevalardagi imlo-ortografik xatolarni aniqlash va tushuntirish imkonini beradi. Darslarda turli mintaqa shevalari misollari keltirib, ularning adabiy til normalaridan farqlari tahlil qilinishi, o'quvchilarning kelib chiqishi va shevalari bilan bog'liq savollariga javob berilishi kerak. Bu usul o'quvchilarni dialektal va adabiy til farqlariga ongli ravishda e'tibor berishga o'rgatadi.

- Adabiy til bo'yicha imlo mashqlari. Yozma ish mashg'ulotlarida shevaviy shakllar bilan bog'liq imlo qoidalarini mustahkamlash lozim. Masalan, sinfdan tashqari diktantlar va insholarda ko'pincha uchraydigan dialektal xatolarni oldindan ko'rib, ularning adabiy tilga muvofiq tuzilmalarini topish bo'yicha topshiriqlar berish tavsiya etiladi. Shu bilan bog'liq ravishda, "shevadan adabiy tilga o'tkazish" turkumli mashqlarni joriy etish mumkin.

- Adabiy til namunalarini taqdim etish. O'qituvchilar darsda adabiy tilga oid turli manbalarni (o'quv qo'llanmalar, darslikdan parcha, adabiy asarlar) keng qo'llasin. Bolalar kitoblari va meros adabiyotidagi matnlar ortiqcha shevaviy elementlarsiz, ona tiliga xos aniq uslubda bayon etiladi. O'quvchilarga adabiy matnlarni ko'p o'qish, tinglash va tahlil qilish savodxonlikni oshirishga xizmat qiladi. Televizion yangiliklar, radioeshittirishlar ham adabiy tilda bo'lishi kerak.

- O'qituvchilarning malakasini oshirish. Ona tili va adabiyot o'qituvchilarini atrof-muhitdagina emas, balki o'z nutqida ham adabiy til normalariga amal qilishga o'qitish lozim. O'qituvchilar malakasini oshirish kurslarida sheva va adabiy til masalalari bo'yicha muntazam treninglar o'tkazilishi muhimdir. Shu bois, har bir ona tili o'qituvchisi adabiy til normalarini o'z nutqida to'liq mujassamlashtirib, boshqa hamkasblariga namuna bo'lishi kerak. Bunday ta'sir orqali o'quvchiga til himoyasi, tiliga hurmat ruhiyati shakllanadi.

- Faol o'qitish usullarini qo'llash. Dars jarayonida interfaol usullarga e'tibor qaratish, jumladan, rolli o'yinlar, ko'rgazmali mashg'ulotlar va guruhlarda ishlash yordam beradi. Masalan, o'quvchilar bir guruhda sheva variantdagi dialogni ijro etib, keyin xatolarni topib, uni adabiy tilda qayta tuzish topshirig'ini bajarishi mumkin. Yoki sheva so'zlaridan iborat o'yin kartalarini tuzib, ularni sinfda "xato-yuuzatilgan" tarzda muhokama qilish mumkin. Bunday faol usullar talabalarni til xatolariga nisbatan sezgir qiladi va ijodiy yondoshuvni oshiradi.

- Nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog'lash. Darslik va metodik adabiyotlarda adabiy til me'yorlariga oid mavzularning o'rganilishi amaliy mashqlar bilan to'ldirilishi kerak. Misol uchun, shevaviy so'zlar lug'atini tuzish yoki sinonimlar bo'yicha mashqlar adabiy lug'at boyligini oshirishga yordam beradi. O'qituvchi o'zi ham dars loyihalashda ana shu tavsiyalardan foydalangan holda, yozma savodxonlikni rivojlantirishga xizmat qiluvchi topshiriqlarni joriy etadi.

[L]
[SEP][L]
[SEP]

Yuqoridagi choralarni muntazam bajarish o'quvchilarning yozma savodxonligini mustahkamlash va ularda adabiy til madaniyatini shakllantirish uchun samarali bo'ladi. Dialektlar tilning boyligi bo'lishiga qaramay, ularning yomon o'tkazish (adabiy norma me'yorlariga to'qalashtirish)ga olib keladigan holatlarini oldini olish adabiy tilning shakllanishi va jamiyatda til birligini ta'minlashga xizmat qiladi

[L]
[SEP]

[L]
[SEP]

Maqolada adabiy til va mahalliy sheva o'rtasidagi tafovutlar hamda ularning yozma nutqqa ta'siri keng muhokama qilindi. Adabiy til qoidalariga nisbatan shevaviy xatolarning mavjudligi, avvalo, o'qituvchi nutqi va o'quvchilarning ijtimoiy muhitiga bog'liq ekani ko'rsatildi. Ijtimoiy-psixologik va metodik omillar tahlil qilinib, ularning yozma savodxonlik darajasiga salbiy ta'siri isbotlandi. Ushbu xatolarning oldini olish maqsadida til o'qitish metodikasi nuqtai nazaridan qator tavsiyalar ishlab chiqildi. Ular orasida dialektologiya fanini o'qitish, imlo mashqlarini yo'lga qo'yish, adabiy til namunalarini ko'p o'qitish va o'qituvchilarning til madaniyatini oshirish kabi choralar muhim o'rin tutadi. Xulosa qilib aytganda, tilshunoslikda so'nggi yillarda yuzaga kelgan ilmiy va amaliy yondoshuvlar asosida talabalar yozma nutqidagi shevaviy kamchiliklar bartaraf etilishi va ularning adabiy til me'yorlarini chuqur anglab yetishlari ta'minlanishi lozim.

[L]
[SEP][L]
[SEP]

Foydalanilgan adabiyotlar

1. [L]
[SEP][L]
[SEP]

Shayxislamov N. Nazorat ishlarini tashkil etishda raqamli texnologiyalarning o'rni. – Toshkent, 2021. – B. 15–17.

2. Umarzakova S. Problems in learning Uzbek for native language learners. ResearchJet Journal of Analysis and Inventions, Vol.6, No.2, 2025, pp.1–6 .

3. Olloyorov Q. Areal lingvistika fani. Urganch Davlat Universiteti, 2020, 63-bet.

4. Elova D., Safarova G. Sotsiollingvistika. Toshkent, 2021.

5. O'zbekiston tilining adabiy me'yorlari bo'yicha ma'ruza matni. Arxiv.uz, O'zbek adabiy tili va shevalar, 2019 .

6. Latvijas ministru kabineta normatīvi aktlari (ingliz tilida) – O'zbekiston Davlat tilining xalqaro ko'lamdagi o'rni, Ilm-fan, 2023. (Yo'nalish: davlat siyosati, tilshunoslik).

[L]
[SEP]

[L]
[SEP]

Eslatma: Maqolada keltirilgan barcha ma'lumot va kuzatishlar O'zbekiston tilshunoslari va ta'lim mutaxassislarning ilmiy ishlari hamda dala kuzatishlariga tayangan holda tahlil qilingan.

[L]
[SEP]